

УДК 81'44

**Теоретичні засади зіставного дослідження
лексичної семантики аксіономенів**

Сорока Т. В.

*Ізмаїльський державний гуманітарний університет,
м. Ізмаїл, Україна*

Статтю присвячено характеристиці формалізованого аналізу лексичної семантики аксіономенів. Запропоновано методикау зіставно-типологічного дослідження лексико-семантичних груп та полів слів на позначення духовних цінностей в сучасних українській, англійській та французькій мовах, що базується на поєднанні лінгвістичних методів з математичною теорією графів. Обґрунтовано застосування матричного методу представлення семантичних відношень між аксіономенами. Розглянуто етапи процедури збору лексикографічного матеріалу і виділення семного складу аксіоіменників.

Ключові слова: аксіономен, формалізований аналіз, матриця.

Сучасний етап у розвитку мовознавства характеризується сформованістю двох головних науково-дослідницьких тенденцій: опис окремо-

обраних мов з метою встановлення специфіки національно-культурного світо-сприйняття та комплексне охоплення мовного матеріалу в зіставно-типологічному аспекті на матеріалі генетично споріднених і неспоріднених мов.

Останнім часом усе більше мовознавців схиляються до думки, що найпродуктивнішою основою для зіставлення мов є лексична семантика, оскільки без глибокого всебічного вивчення мовного змісту не можна адекватно представити структуру мови загалом (праці М. Ф. Алефіренка, І. О. Голубовської, А. В. Корольової, А. А. Лучик, О. О. Селіванової, С. І. Терехової, О. В. Тищенко, Т. С. Толчєєвої, М. П. Фабіан, Г. М. Ярун та інших). Поділяємо думку М. П. Кочергана, що “саме в лексиці приховані фундаментальні риси мовної структури, які зумовлюють наявність багатьох специфічних ознак на інших рівнях мови” і “опора на семантику сприятиме розкриттю максимально широкої сукупності системно зумовлених структурних характеристик мови, що дають змогу пролити світло на проблему взаємовідношення мови і мислення” [2, с. 88]. Отже, закономірною й науково виваженою виявляється переорієнтація мовознавчих досліджень на семантичний ґрунт, оскільки на сьогодні незаперечним є положення про примат мовного змісту над формою, про первинність лексичного в слові та можливість застосування саме семантичного підходу до дослідження усіх рівнів мови.

Зіставне дослідження мовної семантики проводиться в кількох аспектах залежно від масштабності і місця в загальній мовній системі й функціонального статусу зіставляваних категорій. З цього приводу лінгвістами виділяються два напрями: зіставне дослідження семантики на міжмовному рівні та зіставне дослідження семантичних явищ на рівні однієї мови. Перше здійснюється головним чином у типологічному плані й переважно на рівні загальних категорій семантичної структури, зіставлення яких спрямоване на встановлення спільного та відмінного в ос-

новних формах логічного мислення. За методикою проведення зіставне дослідження семантики на міжмовному рівні вважають дослідженням з горизонтальним розташуванням об'єктів, тоді як зіставний аналіз семантичних явищ на рівні однієї мови є вертикальним. У процесі зіставлення включаються одиниці мовної семантики різних структурних рівнів однієї мовної системи з урахуванням їх ієрархічного зв'язку [5, с. 10].

Актуальність дослідження. Незважаючи на достатньо велику кількість наукових розвідок, в яких розкрито функціонально-семантичні параметри лексикологічного зіставлення (дослідження Л. В. Бублейник, Н. О. Герцовської, Л. В. Дробахи, І. Ф. Заваринської, Н. В. Іваненко, В. В. Катернюк, Т. Б. Крижановської та інших), змістовий підхід до типологічного вивчення лексики потребує подальшої розробки, оскільки мовні зіставлення не завжди мають системний характер.

Метою статті є заповнення прогалини в методиці дослідження лексичної семантики шляхом виділення та характеристики процедури її формалізованого аналізу.

У сучасному мовознавстві формалізовані дослідження структури і системи мови проводяться з метою розв'язання практичних потреб – створення систем інформаційного пошуку, побудови штучного інтелекту, машинного перекладу тощо. Вперше формалізовані основи семантичної класифікації лексики були сформульовані й обґрунтовані науковими співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України на чолі з відомим вітчизняним вченим М. М. Пещак [1]. Саме звідси пішли дослідження теоретичної та прикладної лінгвістики на матеріалах лексикографічних джерел, де найвиразніше розмежовуються явища мовлення і мови, а лексичні значення слів визначаються як мовні факти.

Оскільки слово як знакова одиниця мови характеризується формою вираження і змістом, то їх співвідношення найяскравіше може бути представлене тими тлумачними словниками, які більш детально описують це співвідношення. Лексикографічна практика укладання тлумачних словників націлювала дослідників на вивчення лексичного значення слова не як ізольованого, а органічно-поєднаного елемента системи мови. Відповідно, тлумачні словники, котрі володіють найповнішими банками інформації слів, дозволяють здійснити аналіз мовних засобів їхнього вираження у "термінах семантичних складників" [3].

Словникова стаття являє собою групу, в якій формальні ознаки строго організовані. Їхня кількість залежить від ступеня полісемічності реєстрового слова: чим багатша полісемія, тим більше підстав для урізноманітнення формальних ознак словникової статті. Отже, словникова стаття постає перед нами як комплекс формальних ознак із конкретизованою структурою, з якої не можна вилучити або до якої не можна додати жодної частини так, щоб не змінити інші частини і не викликати загального перегруповання. Оскільки словникова стаття виступає інструментом інтерпретації лексичного значення реєстрової одиниці, то її перетин з іншими, але відмінними формальними ознаками дає можливість формалізовано описувати співвідношення між лексичними значеннями в системі мови.

Матеріалом авторського наукового дослідження виступають організації аксіономів¹ сучасних української, англійської та французької мов, які кваліфікуються як ціннісно-обумовлені реєстрові одиниці лексикографічних джерел тлумачного характеру.

Для вибору матеріалу дослідження системно-структурних особливостей лексичної семантики, вводимо формальний, суто мовний критерій – віднесеність слів, які аналізуються, до однієї частини мови – іменника, що дає змогу визначити й описати

¹Аксіономен (від грецького ἀξία – "цінність" і латинського – *nomēn* – "ім'я, назва") є робочим терміном для позначення найменування цінності.

їхню семантику за допомогою: матричного аналізу семної структури аксіономенів при побудові таблиць на першому етапі класифікації матеріалу; моделювання схем лексико-семантичних полів на основі матриць; аналізу полів за математичною теорією графів; опису та комплексного аналізу співвідношень аксіономенів сучасних української, англійської та французької мов, їхніх зв'язків та особливостей.

Цю методику слідом за М. М. Пешак та її учнями поглибила М. П. Фабіан, зокрема при дослідженні етикетної лексики в українській, англійській та угорській мовах [4, с. 19].

Матричний метод представлення семантичних відношень між аксіоменниками сучасних української, англійської та французької мов служить у нашому дослідженні метамовою для опису об'єктів аналізу, а матриця – моделлю систем семантичних зв'язків, з одного боку, та семантичною структурою аксіолексики, з іншого. Ця модель фіксує семантичні зв'язки між словами на позначення цінностей у вигляді стовпчиків та рядків однакової довжини, де плюсом (+) позначається співвідношення аксіономенів та їхніх значень. Місця аксіономенів в матриці строго фіксовані: слова з найвищим і середнім ступенем полісемії розташовані в густо заповнених її частинах, а моносеманти – в рідко заповнених місцях. Разом з тим функціональне навантаження мають як заповнені, так і незаповнені клітини матриці, а також віддаль між реєстровими словами та напрям, по якому розміщені останні. У порівнянні з тлумачним словником матриця формально простіше представляє лексичну семантику мови, а топографічний спосіб розміщення в ній заповнених клітин практично замінює словесне вираження тлумачної частини.

Оскільки лексема виступає зовнішнім відображенням слова, то його внутрішній бік представлений семемою, яка є найменшою одиницею лексико-семантичного ярусу і рівнозначною окремому значенню слова. У парадигматичному аспекті семема вже не є найпростішою й неподільною, оскільки має свою структуру і містить ряд компонентів.

На позначення компонентів змісту семми використовуються різноманітні терміни: *маркер* (Дж. Катц, Дж. Фодор), *фігура* (Л. Ельмслев), *диференційна ознака* (І. Арнольд), *семантичний множник* (Л. М. Васильєв, О. К. Жолковський), *семантична ознака* (Г. А. Уфимцева), *семантичний примітив* (Г. Вежбицька) та інші. У нашому дослідженні вводимо термін *генералізована семма*, під якою розуміємо семантично-похідну ознаку, яка має скорочено-узагальнений зміст, що виводиться логічним шляхом з вихідної семми і застосовується в моделюванні горизонтальної ланки матриці.

Структурування аксіолексики сучасних української, англійської та французької мов передбачає виділення її складу й внутрішньої організації, внаслідок чого відбувається поділ досліджуваної лексики на ЛСП, мікрополя, лексико-семантичні угруповання та встановлюються синтагматичні й парадигматичні зв'язки між ними.

Процедура збору фактичного матеріалу і виділення семного складу лексичних значень аксіоменників полягає в таких послідовних етапах:

1) з тлумачних словників української, англійської та французької мов методом ступінчастої ідентифікації виписуються іменники, у формулах тлумачення яких містяться експліцитні та імпліцитні вказівки на форми і засоби передачі аксіологічного знання, в результаті чого укладається картотека мовного матеріалу;

2) за одержаною в такий спосіб картотекою аналізується кількісний та якісний склад слів на позначення цінностей, а також їхня семантика;

3) на основі аналізу словникових дефініцій моделюється спеціальна матриця, де по вертикалі розташовується список аксіономенів із реєстрової частини словникової статті (лексичний склад слів), а по горизонталі – список формальних ознак із тлумачної частини (їх семний склад – генералізовані семи). При цьому в одній клітинці матриці розміщується лише одне слово. Наявність у лексичних значеннях спільної семи позначається знаком (+);

4) списки слів та генералізованих сем у матриці групуються по спадній залежно від кількісного вираження сем, що сприяє максимальній концентрації слів на позначення цінностей в одному з кутів матриці і протиставленню цього кута протилежному по діагоналі як найменш заповненому;

5) за матрицею моделюється схема ЛСП аксіолексики у вигляді графа, за допомогою якого від аналізу семної і лексичної структури як автономних мікросистем переходимо до вивчення співвідношень аксіономенів. При цьому ЛСП виступає як система, а слова на позначення цінностей – як її складники;

6) одержані ЛСП аксіономенів української, англійської та французької мов вивчаються як самостійні системно-структурні об'єднання слів, що характеризуються тісними взаємовідносинами з іншими полями досліджуваних мов.

Міжмовне зіставлення іменників на позначення цінностей в сучасних українській, англійській та французькій мовах являє собою зіставлення матриць, утворених в результаті вивчення аксіономенної семантики в кожній лексичній системі досліджуваних мов за ступенем полісемії виділених слів та характером їхнього семного складу. Описана методика зіставно-типологічного дослідження поєднується з описовим, компонентним аналізом, польовим підходом, процедурою ступінчастої ідентифікації, статистичними підрахунками, математичною теорією множин та графів.

Сутність теорії графів полягає в максимально точному визначенні місця лексичної одиниці в системі досліджуваної мови, яка виступає елементом поля і згадується в ньому лише один раз. Отож, у схемі достатньо повно представлено ступінь багатозначності аксіономенів та характер взаємозв'язків між ними. Найбільш багатозначне слово потрапляє в центр і за допомогою дуг поєднується з іншими елементами ЛСП. Лексичні одиниці з нижчим ступенем полісемії потрапляють у мікрополя або на периферію. При віддаленні від вершини графа зміст семантичних вузлів розширюється, доповнюючись характеристиками інших елементів поля. За цим принципом семантичний зміст кожного кінцевого вузла графа передає єдність семантичних характеристик, співвіднесених з усіма проміжними вузлами, які лежать на прямій гілці аж до вершини графа. Отже, в процесі семантичної інтерпретації того чи іншого аксіономена його значення розглядається послідовно від вершини по відповідній цьому значенню низхідній дузі графа до його кінцевого семантичного вузла. Таке топографічне розташування елементів у полі дозволяє простежити особливості розширення або звуження їх семантики.

Висновки. В результаті застосування матричного методу картина польової структури аксіолексики значно ускладнюється, розкриваються внутрішні механізми й динаміка змістових взаємодій аксіономенів під впливом екстралінгвальних факторів. Матричне представлення семантики слів на позначення цінностей в сучасних українській, англійській та французькій мовах дає можливість всебічно охарактеризувати структуру лексичних значень аксіономенних іменників, виділити ступінь їх семантичної спорідненості, розкрити характер функціональності сем, що в межах слів так само утворюють структуру, як і сукупність аксіономенних лексичних одиниць у ЛСП. Типологічне зіставлення ЛСП віддаленоспоріднених та неспоріднених мов – української, англійської та французької – сприяє виявленню семантичних закономірностей формування аксіолексики в кожній із досліджуваних мовних систем та визначенню тих семантичних й формальних меж, в яких проявляються тенденції до взаємопереходів елементів ЛСП, їх груп, мікрополів. Через зв'язки між ЛСП видається перспективним вийти на всі лексико-семантичні системи ціннісних парадигм українського, англійського та французького мовних соціумів.

Список літератури

1. Клименко Н. Ф., Пещак М. М., Савченко І. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / Н. Ф. Клименко, М. М. Пещак, І. Ф. Савченко. – К. : Наукова думка, 1982. – 251 с.
2. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 424 с.
3. Скороходько Э. Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста / Э. Ф. Скороходько. – К. : Наукова думка, 1983. – 218 с.
4. Фабіан М. П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах : [монографія] / Мирослава Петрівна Фабіан. – Ужгород : Інформаційно-видавниче агентство “ІВА”, 1998. – 256 с.
5. Фабіан М. П. Типологія етикетної лексики в різноструктурних мовах / М. П. Фабіан // Сучасні дослідження з іноземної філології : зб. наук. праць. – Ужгород : ФОП Бреза А. Е., 2012. – Вип. 10. – С. 7–12.

Сорока Т. В. Теоретические основы сопоставительного исследования лексической семантики аксиономенов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» Том 26 (65). № 1 – С.300-304

Статья посвящена характеристике формализованного анализа лексической семантики аксиономенов. Предложена методика сопоставительно-типологического исследования лексико-семантических групп и полей слов, обозначающих духовные ценности в современных украинском, английском и французском языках, которая основывается на сочетании лингвистических методов с математической теорией графов. Обосновано применение матричного метода представления семантических отношений между аксиономенами. Рассмотрены этапы процедуры сбора лексико-графического материала и выделения семного состава слов.

Ключевые слова: аксиономен, формализованный анализ, матрица.

Soroka T. V. Theoretical basis of contrastive lexico-semantic analysis of axionomens // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65). No 1 – P.300-304

The article is dedicated to the description of the procedure of lexico-semantic formalized analysis of axionomens. Methodology of contrastive research of words denoting spiritual values in the modern Ukrainian, English and French languages is proposed. A new direction in typological investigation of both lexico-semantic word groups and lexico-semantic fields based on the combination of linguistic methods with mathematical theory of the graphs is elaborated. The qualitative parameter of inter-language comparison of the nouns has been set up.

The application of matrix method in practice proves that the picture of the field structure of axiovocabulary considerably becomes complicated; internal mechanisms and dynamics of semantic cooperations of axionomens are revealed under the influence of extra-linguistic factors. Matrix representation of non-material values gives an opportunity to describe in detail the structure of lexical meanings of axionouns, to distinguish the degree of their related semantics, to expose the functional character of semes forming definite structures within the framework of analyzed words, as well as the axiounits do the same in the lexico-semantic fields. Through relations between lexico-semantic fields it considers to be perspective to investigate all lexico-semantic sub-systems of the value paradigms of the Ukrainian, English and French language societies.

Key words: axionomen, formalized analysis, matrix.

Поступила до редакції 15.04. 2013 р.